

1950-1960 чыллардағы хакас проза

Чаа чыллары соондағы литература көп чаксы произведениелер пирче. Оларда чонның чаа чылларындағы героизм, ыырчылардаң тоғыр күрезіг паза амыр чуртас үчүн күрезіг чарыдылча.

30-40 чылларда хакас прозазында очерк паза чоох жанрлары төстелері паза пүдері тоозылча. Пу жанрларның пүткені, өзізі паза тилеені хакас писательлеріне пастағы литературнай көнігістерні тилідерге, чуртаста полған нимелерні орта сизінерге полысча. Че хай-пірее читпес сарилары пар полза даа, 30-40 чыллардағы улуғ чоохтар, чоохтар паза очерктер прозаны наа темаларнаң паза омаларнаң, хоос ондайларнаң пайыдарға ондай пирче.

Чаа соонда хакас литературазы хатап төріп пастапча. 30 чылларның түгенчизінде иң талаанның прозаиктер үреен соонда, прозаның тилизі тохтап парған. Илбек Адалығ чаа тузында өөнінде поэзия паза публицистика тилипче.

Хакас писательлерінің пірігізі (1949) Хакас научно-исследовательской институттың литература секторынаң хада-пірге чон чайаачызы произведениелерін чыыр паза чарыхха сығарар, чиит чайаачы писательлерні іле сығарар улуғ тоғыс апарчалар.

Мындағ тоғыс сылтаанда, 50 чылларның пазында литератураа чиит күлүк поэттер, драматургтар паза прозаиктер килчелер: М.Кильчичаков, М.Чебодаев, Н.Тиников, В.Угжыжеков, С.Чарков.

50 – 60 чылларда хакас прозазында чоох жанры тилип парған, Иван Котюшевнең Иван Костяковтың аал хонииндағы істенчінің омазын чарытчатхан чоохтары сыхханнар.

Пастағы чоохтарның чыындылары 50 чылларның түгенчизінде чарыхха сыхханнар: М.Чебодаев "Крепин", С.Чарков "Пастағы таныстарым". Пеер кірген чоохтар чаа соондағы чуртасха чарыдыл парғаннар. Хакас литературазында С. Чарков тоғысчы кізінің омазын пастағызын на көзіткен. Аның матырлары – пүдірігчілер, тимірчолчылар, хыра паза мал тоғызын тоғынчатхан улус, шахтерлар. Олар, кичеегі чаачылар, пүүн хазнаа азахха

турарға полысчалар, наа, чаа чох чуртас пүдирчелер. Андағлар «Улуғ чолда», «Алчыбай» чоохтарның матырлары – олар удур-төдір полызып, улуғ киректер ит парчалар. іди сидік ондайларда, наа чирде город пүдіріп пастапчалар алай шахта пүдирчелер. Андағларның санына Алчыбай, Сығда паза Тайра кірчелер.

Писательнің иң улуғ тоғызы – «Ах үйс хазында» улуғ чоох. С. Чарков пу произведенииде ыраххы хакас аалның наачылалчатханын көзітче. Чиит улус, кічіг аалның көрімін алыстырып, наа туралар пүдирче. Иргі чурттығ апсах-инейлерні наа тураларзар көзірерге чарадығ алчалар. Аймах персонажтарның аразында Сабул апсахтың омазы киртістіг чарыдыл парған. Аның хыйға сағызы, чуртасты пілчеткені чооғында пілдірілче. Арғызының суриина Сабул чылығ нандырча: *«Чылтыс алтында чылдыр чөредірбін, ай алтында алыс чөрчем, күн сыхса – күлін саладырбын. Арға чоныма ах тузам ам даа читірем»*. Сабул апсахтың мындағ чооғы аның иптіг ондайын, чалахай көңнін читірче.

Пастағы туста апсах иргі турачанаң сығар сағыс тутпинчатхан. *«Пу чурттаңағамны үдескем, анаңпабамны, инейеем мындох үреді. Пу тизектер аарлығлар мағаа»*, – іди тоғырланча апсах Торанның чөбіне. Че пола-пола килгенде, ол поэзияның *«төдір хылиин»* сизін сыххан. Сабул апсах поэзияның чиит хончығынаң сағызынаң үлесче: *«Көрдек пу иргі тураларзар, харалыс турлар. Амды тігілерінзер харахсын... Сизінчезің, чарып турлар, харахха даа хоос»*. Аннаңандар ол поэзия, салтар иткен чіли, чоохтанча: *«Көгіс алғаанда, көрбес нимені көрчөңкізі»*.

Улуғ чоохта автор хас-пурунғыдаң чонның ырына, кип-чооғына кірген Ах үйс хазында чуртас наачылалчатханын хоостапча. Көп хайығ салылча Ах үйс суғның омазына. Аны писатель чылның аймах тустарында көзітче. Күскү чағдабысхан тустаңар піди пазылча: *«Ах үйс сіліг идектерін час тирген, суғ хазындағы нымырттарның пүрлері хызарып пастабыстырлар, пөзік тиректер ам даа көгінең турчалар, суғ сала соолыбыстыр, салғахтары амырап партырлар, че андағ даа полза, табырах үйс, чарларына теер, ырын ырлап парча, көөн көглеп парча»*.

Істеніс темазынаң пасха С. Чарковтың чайаачызында көөленістеңер

чоохтазыҕ орын таапча. Илседе чоохтарда («*Аннаҕахтың кӱӱленізі*», «*Пастаҕы кӱӱленіс*», «*Хыстың киртінізі*», ан.пас.) писатель чииттернің омаларын улуҕ паарсаснаң чарытча. Чарковтың матырлары, чуртастаҕы чіли, сын кӱӱленісті таапчалар, постарының артых кӱӱнілерін ӱкерсіністіг читірчелер. Кӱӱленіс темазына чарыдылған произведениелерде автор хынысчатхан чииттернің хылыхтарын киртістіг чайап салған.

«*Ыраххы нанчы*» чоохта чоннар аразындаҕы ынархастаңар чоох парча. Автор чаа чолларында пасталған ынархастың илбек кӱзін сабландырча. Чаа тоозылып, илседе чыллар ирткен соонда, пір айас кӱскӱ күнде, ас чыыры хыызында парчатхан туста, ыраххы нанчылар – хакас Пётр паза немец Курт Шредер – тоҕас парчалар. Пу тоҕазыҕ тузында ікі нанчы пастаҕы, саҕыбаан тоҕазыҕны саҕысха кирчелер. Андада ыырчылар, чаа тоозылғанын ис салып, нанчылар чіли анымчохтасханнар. Иди чоохтың істінде чоох пӱг парча. Саҕыбаан ікі тоҕазыҕның хайзы даа кинетін паза табырах ирт парча, че нанчыларның чылыҕ анымчохтасханы ынархастың сайбалбазына ізеніс пирче.

С. Чарковтың чоохтарының хоос тілі аптапча. Писатель чонда төрөөн кибірліг сӱстернең сибер тузаланча. Хыйҕа саҕыстыҕ чоохтар чииттернің дее тілінде учурапча. «*Сын немес немее ӱкпеленмечен*», – уҕаа орта таныхтапча чиит оол Садок («*Хыстың киртінізі*»). Мындаҕ тирең саҕыс хайдаҕ даа кізіні орта тудынарҕа ӱгредер.

Төрөөн чирінің хайхастыҕ сілиин С. Чарков прай чоохтарында хоостапча. Суҕ, тайҕа алай чазы көрүмнөрү чоохтарны чазапчалар, оларны кееркестіг итчелер. Мындаҕ хоос кизектерні пір дее ирүкпін хыҕыраҕа чарир. Иди С. И. Чарков сӱс күзінең төрөөн чирінің омазын, сын хоосчы чіли, чайап салған.

Наа чуртас хулғаланып, наа хылых тапталчатханы, істеністе наа кибірлер төрүпчеткені сын көзіділче М.Чебодаевтің «Орай кӱскӱде», «Азыр чолда» чоохтарында. Пу чылларда М.Чебодаевтің чоох пазар узы тилүпче. Аннаңар киречілепче аның «Крепін» чооҕы. Пу чоохта чаа тузында істенген чиит төлнің ачых-чарых сіліг омазы сомнал парған. Автор кізі хылыҕының пос ондайлыҕ

тирең сарин сомнапча, ол тустағы матырның чуртас чолын істесче.

М.Чебодаевтің чоохтарында хатығ сюжет паза сидік талазығлар чоғыл. Че автор, пос матырларының хылыхтарының тыығанын істезіп, оох-теек нимелерні үзүріп, оларның өзізін істеп таап алча, омаларны чарыдар үчүн, хоос оңдайларнаң тuzаланча. Писательнің чоохтарында изерістіре событиелер хоосталча, хайзылары пір сюжеттіг чолны чарытчалар. Матырлар мында аймах-пасха ситуацияларда көзіділчелер. іди, көзідімге алза, колхоз амбарының хыриндағы сцена хығырығчыларны прай матырларнаң таныстырча. Пу кізілернең палғалызы тоғысчыл, ачых-чарых Крепиннің хылығын чарыдарға полысча.

Че мында хакас чонның иргі чуртас оңдайлары пу ачых-чарых көннiлiг, чоохчыл хыстың көө-саан түзірчелер. Чиит, күстіг, че олох туста уятгчыл паза улуғларның чооғын исчеткен оол Мартил, поэның Сирток ағазының оңдайынча полып, хынған хызын күснең пос ибінзер ағыларға чарат салча. Мартилінің арғыстары апсахтың чоохтааны хоосыра хысты хасхыр парыбысчалар. Че оолларға ол күлкістіг ойын полза, Крепин хысха пу иргі кибір уғаа пазынчых пілдір парча.

Андағ оңдайнаң, Крепин, Мартилға ирге парарға ынаан даа полза, аның ибінең парыбысча. Піди иргі кибір чарых хынысты сайбапча.

Чаа соондағы аалдағы чонның чуртазындағы алызығларны, аал чуртағчыларының омазын, алғыпчатхан сағыс-көгізін, наачылалчатхан амыр хониин хоостап, писательлер литератураа наа матырлар, хынығ темалар киргеннер. Оларның чоохтары прай хакас произведениелерінең хада литературада улуғ жанр төриріне чол тимнееннер.

60 чылларда чонның тыыған хылиин, наа хоных пүдірерінде араласханын чарытчатхан Н.Доможаковтың «Ыраххы аалда» романы, Т.Балтыжаковтың «Орис» повезі чарых көргеннер. Илбек Адалығ чаа темазына чарыдылғаннар И.Костяковтың «Чібек хур» романы, Г.Топановтың «Хара хус» повезі.

Пу чылларда хакас прозазы аннаң андар тиліпче (очерк, чоох, улуғ чоох, роман). Пу чылларда Хакасияда хакас паза орыс писательлернің группазы

тоғынча, Писательлер пірігізінің членнерінің саны өсче.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.